

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ZEYNƏB NADİR qızı ABDULLAYEVA

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ FEİLİ SÖZ
BİRLƏŞMƏLƏRİNİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ
(müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

Dissertasiya Odlar Yurdu Universitetinin Xarici dillər və tərcümə kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Nigar Çingiz qızı Vəliyeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsmi opponetlər: **Mayıl Binnət oğlu Əsgərov**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Gülçöhrə Babəli qızı Alyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: **Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrası**

Müdafiə «__» _____ 2017-ci il tarixdə saat __ - da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141–Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, Az 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «__» _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent:

S.Y.Məmmədova

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dilçilik elminin hər zaman elmi tədqiqata ehtiyacı olan və özünün tam həllini gözləyən məsələlərindən biri də söz birləşməsi probleimidir. Son illərdə söz birləşmələrinə dair bir sıra ciddi elmi əsərlər, dissertasiyalar, monoqrafiyalar yazılmış, ayrı-ayrı qrammatika kitablarında da söz birləşmələri məsələsinə toxunulmuş, onların xüsusiyyətləri və növləri haqqında dəyərli fikirlər söylənilmişdir. Maraqlıdır ki, söz birləşmələri ilə bağlı tədqiqat işləri genişlənilib və bu haqda əsərlər çoxaldıqca mübahisələr də genişlənilir. Bu onunla izah oluna bilər ki, söz birləşmələrinin ümumi nəzəri məsələləri hələ də müasir dilçilik elminin tələbləri səviyyəsində işlənilib hazırlanmamış və onun mövqeyi dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Ona görə də dilçilikdə söz birləşmələrinin mahiyyəti, yaranma yolları, növləri, başqa dil vahidlərinə, xüsusən sözə və cümləyə münasibəti və inkişaf xüsusiyyətləri və s. kimi məsələlər hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Məhz bu cəhətinə görə müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feili söz birləşmələrinin araşdırılması müxtəlif sistemli dillərdə feili söz birləşmələrinin struktur və semantik xüsusiyyətlərinin, onların daxili quruluşunun, tərkib modellərinin tədqiqi baxımından böyük aktuallıq kəsb edir. Bu isə məsələnin tədqiqinə olan ehtiyacdən irəli gəlir.

Söz birləşmələri sintaksis, leksikologiya, söz yaradıcılığı və frazeologiya ilə bağlıdır. Söz birləşmələrinin forma və xüsusiyyətləri onu əmələ gətirən sözlərin xarakterindən asılı olur. Söz birləşmələri söz yaradıcılığında fəal iştirak edərək bir sıra yeni söz və ifadələr üçün baza rolunu oynayır. Frazeoloji birləşmələrin formaları söz birləşmələrinin modellərinə əsaslanır və onun bazasında yaranır. Frazeoloji birləşmələr ilk inkişaf mərhələsini söz birləşmələrindən alır və daima ondan qidalanır.

Bildiyimiz kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində feil sisteminə feilin şəxslili və şəxssiz formaları daxildir. Tədqiqat işində feilin şəxssiz formaları ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Məlum olduğu kimi, müqayisəli şəkildə təhlil olunan hər iki dildə feilin şəxssiz formaları bir sıra dilçi alimlər tərəfindən müxtəlif şəkildə araşdırılıb qruplaşdırılır. İngilis və Azərbaycan dillərində feilin təsriflənməyən formalarına istər danışmada, istər elmi üslubda, istərsə də bədii ədəbiyyatda rast gəlinir. Feilin təsriflənməyən formaları ingilis və Azərbaycan dillərində isim və əvəzliliklə birlikdə feili tərkib

əmələ gətirib cümlənin bir üzvü kimi çıxış edir. İngilis dilində feili tərkiblər Azərbaycan dilinə bir çox variantlarda tərcümə olunur. Tərcümə zamanı məna təhrifinə yol verməmək şərti ilə tərcümə variantlarının yaranması məqbul sayılır. Tədqiqat işində feili söz birləşmələrdə sözlərin semantik-sintaktik əlaqələri izah olunur, onların struktur-semantik təhlili aparılır, feili söz birləşmələrin və feili frazeoloji birləşmələrin şifahi nitqdə və yazılı kontekstdə işlənmə xüsusiyyətləri, işlənmə dairəsi araşdırılır. Bütün bu deyilənlər də mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feili söz birləşmələrinin müqayisəli araşdırılması bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Əvvəla, müxtəlif sistemli dillərdə feili söz birləşmələrinin yaranması prosesinin araşdırılması dillərin həmin istiqamətdəki qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. İkincisi isə, belə birləşmələrin tədqiqi dilin və onun leksik sisteminin semantik inkişafı haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir ki, bu da dilçilik nəzəriyyəsi baxımından maraqlıdır.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı müasir ingilis və Azərbaycan dillərində olan feili söz birləşmələridir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti isə müasir ingilis və Azərbaycan dillərindəki feili söz birləşmələrini struktur-semantik təhlil etməkdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında feili söz birləşmələrini struktur-semantik təhlil etməklə onların spesifik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə öyrənməkdən ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

– gerманşünaslıqda və türkologiyada söz birləşməsi probleminin tədqiq edilməsinin vəziyyətini müəyyənləşdirmək;

– müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələrinin növlərini və dil sistemindəki yerini müəyyənləşdirmək;

– ingilis və Azərbaycan dillərində feili söz birləşmələrinin yaranma yollarını, onlar arasında məntiqi və qrammatik əlaqələri şərh etmək;

– ingilis və Azərbaycan dillərində feili birləşmələrin və onların əsasında yaranan tərkiblərin komponentlərinin xüsusiyyətlərini öyrənmək;

– müasir Azərbaycan dilindəki feili birləşmələrin cümlədə daşdığı vəzifələri, yerinə yetirdiyi funksiyaları öyrənmək və onların ingilis dili-

nə tərcümə yollarını, ifadə vasitələrini, ekvivalentlərini və s. işlənməsini aydınlaşdırmaq;

– müqayisə olunan dillərdə feili frazeoloji birləşmələrin daxili məna strukturunu və xarici formal əlamətlərini araşdırmaq, onların arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirmək;

– ingilis və Azərbaycan dillərində feili frazeoloji birləşmələrin işlənmə dairələrini müəyyənləşdirmək;

– ingilis və Azərbaycan dillərində feili frazeoloji birləşmələrin tərcümə olunması, qarşılığının tapılması, tərcümə zamanı əvəzedilmə imkanlarını öyrənmək;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq qohum olmayan 2 müxtəlif sistemli dillərin – ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında feili söz birləşmələrinin struktur-semantik baxımdan təhlili aparılmışdır. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, burada müxtəlif sistemli dillərə məxsus feili söz birləşmələrin dildəki yeri, mövqeyi müəyyənləşdirilmiş, sərbəst feili söz birləşmələrin məcazlaşma yolu və onların qeyri-sərbəst, yəni feili frazeoloji söz birləşmələr sinifinə keçməsi, frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin sabitliyi və komponentlərarası sintaktik əlaqələr və s. məsələlər öyrənilmişdir. Eyni zamanda feili söz birləşmələrin tipoloji cəhətdən təhlil edilməsi, onların ümumi və fərqli əlamətlərinin aşkara çıxarılması tədqiqatın elmi yeniliklərindən hesab oluna bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, feili söz birləşmələrinin araşdırılması dil sisteminin imkanlarının müəyyənləşdirilməsi baxımından bu kateqoriya maraqlıdır. Müxtəlif sistemli dillərdə bu cür birləşmələrin yaranması prosesinin araşdırılması müxtəlif sistemli dillərin həmin istiqamətdəki qanunauyğunluqlarının tədqiqi haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir. Eyni zamanda tədqiqat zamanı ingilis və Azərbaycan dillərində feili söz birləşmələri toplanaraq sistemə salınmış, müxtəlif sistemli dillərə məxsus leksik vahidlər tipoloji cəhətdən təhlil edilmiş, onların ümumi və fərqli əlamətləri aşkara çıxarılmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, dissertasiyanın materiallarından leksikologiyaya dair xüsusi kurslarda, xüsusilə ingilis-azərbaycanca (və ya əksinə) lüğətlərin hazırlanmasında, tərtibində, azərbaycandilli auditoriyada ingilis dilinin, müqayisəli tipologiya fənninin tədrisində ali məktəb tələbələri, doktorantlar, ali məktəb müəllimləri istifadə edə bilərlər.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar.Müxtəlif sistemli dillərdə feili söz birləşmələrinin struktur-semantik təhlili ilə bağlı aşağıdakı müddəalar müdafiyyə təqdim olunur:

1. Söz birləşmələrinin tədqiqi dilin daxili inkişaf qanunlarını meydana çıxarır və onun milli orijinallığını müəyyən edir.

2. Söz birləşməsində sözlərin əlaqələnməsi əsasən onların həm semantikasını, həm də kateqorial aidıyyatını müəyyənləşdirilir.

3. İngilis dilində söz birləşmələri öz ümumi xarakterik xüsusiyyətlərinə və işləndiyi yerinə görə 2 yerə bölünür: unisentrik və polisentrik. Bu bölgü onların bir və ya daha çox elementlərinin böyük strukturlu birləşmələrlə sintaktik əlaqəyə girə bilib-bilməməsindən aslıdır.

4. Feili birləşmələrin Azərbaycan dilində verbal xüsusiyyətlərində inkarlıq, təsirlilik-təsirsizlik, növ, ingilis dilində isə növ, tərz, zaman kateqoriyaları mühafizə olunur.

5. Azərbaycan dilində inkarlıq özünü leksik, morfoloji və sintaktik sahədə göstərdiyi halda, ingilis dilində inkarlıq əmələ gətirən belə vasitələr yoxdur. Azərbaycan dilində feili birləşmələrin leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini üzə çıxaran təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası ingilis dilində əsas götürülmür.

6. Müqayisə olunan hər iki dildə növ kateqoriyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Feili birləşmələrin tərz kateqoriyası ingilis dilinə xas olan kateqoriyadır. Hər iki dildə feili birləşmələr spesifik feili xüsusiyyətlərə malikdir, ingilis dilində olan feili birləşmə tərkibləri Azərbaycan dilinə, əsasən, budaq cümlə kimi təqdim olunur.

7. İngilis və Azərbaycan dillərində feili birləşmələrin nominativ funksiyaları verbal xüsusiyyətlərinə nisbətən məhduddur və bu həmin kateqoriyanın tarixi ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilində feili birləşmələrin nominativ xüsusiyyətləri həm morfoloji, həm də sintaktik səviyyədə, ingilis dilində isə yalnız sintaktik səviyyədə reallaşır.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya işində təsviri, müqayisəli-qarşılaşdırma, müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatda əsasən ingilis və Azərbaycan yazıçılarının əsərlərindən mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın aprobeiasiyası. Dissertasiya Odlar Yurdu Universitetinin « Xarici dillər və tərcümə » kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları və məzmunu respublikada və xaricdə nəşr olunmuş 8 elmi məqalə və tezisdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və mənbə göstəricilərindən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «**Giriş**» hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, predmeti, metod və mənbələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalardan danışılır, işin aprobeşiyası və strukturu haqqında ətraflı məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəsil «**İngilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələrinin struktur-semantik xüsusiyyətləri**» adlanır.

Birinci fəsil altı yarım bölmədən ibarətdir. Birinci yarım bölmə «**Söz birləşmələrinin tədqiqi tarixinə bir nəzər**» adlanır. Burada həm Azərbaycan, həm də dünya dilçiliyində ayrı-ayrı dilçilərin tədqiqat işlərinə nəzər salınmış və onların söz birləşmələri haqqındakı fikirləri təhlil olunmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşməsi terminindən isə ilk dəfə 50-ci illərdə istifadə edilməyə başlanmışdır. Bu barədə danışarkən Q.Kazımov yazır: “Söz birləşməsi terminindən ilk dəfə M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə istifadə etmişlər. Bu termindən əvvəl uzun müddət “izafət”, “izafət tərkibi” terminləri işlədilmişdir. İzafət ərəb və fars dillərinə məxsus xüsusi hal olduğundan sovet dövründə əvvəlcə yiyəlik birləşmələri termini ilə əvəz edilmiş, nəhayət, 40-cı illərin ortalarında birləşmələrin bir qisminin birinci tərəfinin az-çox təyinetmə xüsusiyyəti nəzərə alınaraq ismi birləşmələrin izafət adı ilə tanınan növləri “təyini söz birləşmələri” adlandırılmışdır.

40-cı illərdən sonra “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” kitabına qədər “ismi birləşmələr” adı altında başlıca olaraq, “təyini söz birləşmələri” adı ilə qeyd edilən birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. Bu kitabda ilk dəfə olaraq, ismi birləşmələrin əhatə dairəsinin geniş olduğu konkret faktlarla göstərilmiş, ismi birləşmələr “təyini söz birləşmələri” və “təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr” kimi iki qrupa ayrılmışdır. Kitabda ikinci qrup birləşmələr haqqında məlumat dilimizin strukturunu öyrənmək baxımından yeni və əhəmiyyətlidir”.¹

Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrini M.Hüseynzadə geniş işləmiş, onun bir sıra xüsusiyyətlərini müəyyənləşirmişdir. O, birinci, ikinci, üçüncü növ, təktərəfli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri, onların məna xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. O, həmçinin,

¹ Kazımov Q.Ş. İsmi birləşmələr və onların tərəfləri arasında sintaktik əlaqələr // Dilçilik məsələləri (məqalələr toplusu). B., Elm, 2000, s. 51

təyini söz birləşməsinin istər mürəkkəb sözlərdən, istərsə də cümlədən fərqli cəhətlərinin izahını da vermişdir.¹

Birinci fəslin II yarım bölməsi isə «**Müasir dilçilikdə söz birləşməsi anlayışına dair**» adlanır. Söz birləşmələrinə müxtəlif cəhətlərdən yanaşmaq, onları müxtəlif prinsiplər əsasında qruplaşdırmaq və izah etmək olar. Söz birləşməsi dil sistemini təşkil edən vahidlər silsiləsində sözlə cümlə arasındakı mövqeyi tutur. Buna görə də, söz birləşməsi bir tərəfdən sözlə, digər tərəfdən cümlə ilə bağlı olub, həm sözlə, hə də cümlə ilə ümumi cəhətləri olan sintaktik kateqoriyadır. Dilçilikdə söz birləşməsinin söz və cümlə ilə qarışdırılmasının əsas səbəblərindən biri də məhz bu məsələ ilə bağlıdır. Y.Seyidov yazır: “Söz birləşməsi dilçiliyin əsas kateqoriyası kimi dilçilik tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və sözlərlə cümlələr arasında aralıq hadisə adlandırıla bilər. Lakin yalnız bir cəhəti – söz birləşməsi ilə heç bir uyğunluğu olmayan bir sözdən ibarət cümlələri (söz birləşməsi ən azı iki sözdən ibarət olmalıdır) nəzərə alıqda bu təsəvvürün düzgün olmadığı, sxemin isə hələ çox primitiv və yarımçıq olduğu aydın görünür və buradan belə bir nəticə çıxır ki, cümlənin əmələ gəlməsində sözlərin birləşməsindən, əlaqəsindən istifadə etməmək də olar, yəni söz, söz birləşməsi əmələ gətirmədən birbaşa cümləyə çevrilə bilər”.²

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, söz birləşməsi heç də həmişə aralıq kateqoriya deyil, çünki cümlə bir sözdən də ibarət ola bilər. Cümlə söz birləşməsindən fərqli olaraq bir neçə özünəməxsus xüsusiyyətə malik olur ki, bura cümlə intonasiyası, predikativlik və modallıq daxildir. Bu xüsusiyyətlərin heç biri isə söz birləşmələrinə aid xüsusiyyət deyil.

Hələ XVIII əsrin əvvəlində söz birləşməsi məsələsi qrammatiklərin ilk tədqiqat işlərində öz əksini taparaq, tədqiqatçıların diqqətini cəlb edib. Söz birləşməsi anlayışı ilk dövrlərdə praktik xarakter daşısa da, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli söz birləşməsinin əsil elmi nəzəriyyəsinin yaradılması dövrü hesab olunur. Bu sahənin bir elm kimi təşəkkülü F.F.Fortunatov³, A.A.Şaxmatov⁴, A.M.Peşkovski⁵ və başqalarının adları ilə bağlıdır.

¹ Hüseynzadə M. Təyini söz birləşmələri. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, EA, 1959, s. 60-67

² Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri // Seçilmiş əsərləri. I cild, B., 2006, s. 49

³ Fortunatov Ф.Ф. Избранные труды, т.1, М., 1956

⁴ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка, Ленинград, 1941

⁵ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении, 7-е издание, Москва, Учпедгиз, 1956

Söz birləşməsi nəzəriyyəsi Rusiyada, o cümlədən, keçmiş SSRİ-də geniş yayılmağa da, Qərbi Avropa və Amerika dilçiliyində nisbətən sonralar diqqət mərkəzinə düşüb. XX əsrin 30-cu illərində amerikalı dilçi Leonard Blumfeld (1887-1949) söz birləşməsi probleminə struktur dilçilik nəzəriyyəsi baxımından yanaşır. L.Blumfeldə görə, söz birləşməsi çox geniş anlayışdır və onun əhatə dairəsini məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Onun fikrincə, sintaktik cəhətdən yaradılan hər bir söz qrupu, xətti strukturu baxımından, söz birləşməsi hesab edilməlidir. L.Blumfeld hər bir dildə söz birləşmələrini iki əsas qrupa bölür: 1) endosentrik və 2) ekzosentrik. L.Blumfeld endosentrik birləşmələrə - bu və ya digər komponenti böyük bir strukturda, və ya bütün bir qrupda işlənmək xüsusiyyətinə malik olan birləşmələri aid edir. Onun fikrincə, məsələn, “poor John” – endosentrik söz birləşməsidir, çünki onu dəyişib genişləndirməklə “poor John ran away - John ran away” birləşmələrini yaratmaq olar. Ç.Xokket endosentrik söz birləşmələrinin subkateqorizasiyasını təklif edir. Subkateqorizasiya, söz birləşməsinin nüvə yerinin başqa komponentlərə qarşı struktur yerləşmə prinsipi əsasında müəyyənləşir və 4 növə ayrılır: I növ – nüvə postpozisiyada – new books; II növ - nüvə prepozisiyada - experiment perilous; III növ - strukturun mərkəzində nüvə - as good as that; IV növ – nüvə strukturu dairəyə alır – did not go. L.Blumfeldin fikrincə, ekzosentrik strukturlu birləşmələrin heç bir komponenti böyük bir strukturda və ya bütöv bir qrupun yerində işlənmə bilmir. L.Blumfeld tədqiq olunan qrupların daxili strukturunu nəzərə alaraq, söz birləşmələrinin təsnifatını vermiş, bütün endosentrik strukturları iki növə bölmüşdür: tabeli “Poor John” və tabelsiz “Tom and Marry”.¹

I fəslin III yarım bölməsi «**Sadə və mürəkkəb söz birləşmələri, onların xüsusiyyətləri**» adlanır. Söz birləşmələri quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə bölünür. Söz birləşmələrinin sadə və mürəkkəb olaraq qruplaşdırılmasında birinci cəhət, söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlərin forması deyil, ikinci cəhət, yəni birləşmələrdəki sözlərin miqdarı və onların əsas nitq hissəsinə aid olması əsas götürülür. Söz birləşmələri iki müstəqil mənalı sözün birləşməsindən yarandığından belə birləşmələr sadə söz birləşmələri sayılır. Söz birləşmələri üç və daha artıq sözdən ibarət olduqda isə mürəkkəb birləşmələr adlanır. Azərbaycan dilində olan feili bağlama, feili sifət və məsdər tərkiblərini adətən bir neçə sözün birləşməsindən yarandığına görə mürəkkəb söz birləşməsi sayıla bilər.

¹ Ильиш Б.А. Структура современного английского языка, Л., 1981, с. 102-103

Mürəkkəb birləşmələr ikidən artıq sözdən təşkil olunması ilə sadə birləşmələrdən fərqləndirilir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, mürəkkəb söz birləşmələri iki sözdən ibarət ola bilmədiyi kimi, sadə söz birləşmələri də ikidən artıq sözdən ibarət ola bilmir. Bəzi dilçilər ikidən artıq müstəqil sözdən ibarət olan birləşmələrin hamısını mürəkkəb birləşmələr hesab etsə də bir çoxları buna qarşı çıxır. Bu baxımdan M.Hüseynzadə bir qədər başqa mövqe tutur. Onun fikrinə görə, birləşmədə ikidən artıq sözün olması onun mürəkkəb olması üçün kifayət deyildir. “Bizim fikrimizcə, həm mənə, həm də formaca bir-birinə bağlı olan, tərkibində iştirak edən sözlərin hamısı birlikdə bir cümlə üzvü kimi işləyə bilən birləşmələr mürəkkəb təyini söz birləşməsi hesab edilməlidir. Buraya isə Azərbaycan dilində xüsusi şəkili vasitələrlə əmələ gələn, cümlədə bütövlükdə bir mürəkkəb üzv kimi çıxış edən, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri adı ilə qeyd edilən birləşmələr tipindəki çoxsözlü birləşmələr daxil olur”.¹

Dissertasiyanın I fəslinin IV yarım bölməsi «**Feili və qeyri-feili birləşmələr**» adlanır. Feili birləşmələr haqqında həm türkoloji ədəbiyyatda, həm germanistikada müxtəlif fikirlər səyənilməmişdir. Söz birləşmələri təlimində onların feili və qeyri-feili söz birləşmələr olmaqla iki yerə ayrılması sintaksisdə mühüm yer tutur və müəyyən tarixə malikdir. Söz birləşmələri dilçilik ədəbiyyatında iki qrupa ayrılır: 1) Hadisə və fakt haqqında məlumat verən, cümlənin struktur əsası kimi, mübtədə və xəbəri birləşdirən söz birləşmələri. Bu birləşmələr şərti olaraq “predikativ söz birləşmələri” adlanır. 2) Müxtəlif həyat hadisələrini mürəkkəb adlarını bildirməyi təmin edən söz birləşmələri. Bu mübtədə və xəbər konstruksiyasına malik olmayan və, ona görə də, cümlə əmələ gətirməyən “qeyri-predikativ söz birləşmələri” adlanan birləşmələrdir.

Söz birləşmələrinin bu cür, yəni predikativ və qeyri-predikativ deyə iki yerə bölünməsinin böyük elmi və praktik əhəmiyyəti olması barədə dilçilər arasında vahid bir fikir yoxdur. Dilçilərin bir qismi, o cümlədən M.N.Peter-son, V.M.Peşkovski və başqaları söz birləşmələri ilə cümlələri eyniləşdirirlər. Onlar sözlərin hər cür birləşməsinə söz birləşməsi adlandırırlar. A.Axundov sözlərin birləşmə qaydalarından danışarkən sintaqmın xüsusiyyətlərindən danışır və sintaqmları sintaktik vahid kimi, təyin və təyinolunandan ibarət ikiüzlü struktur mənasına malik olduğunu bildirir və sintaktik vahid olmaq etibarını ilə həmin sintaqmların predikativ və qeyri-predikativ sintaqmlar qrupuna bölünür. Alim predikativ sintaqmların cümləyə uy-

¹ Hüseynzadə M. Təyini söz birləşmələri. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, EA, 1959, s. 150

ğun gəldiyini və bir qayda olaraq, kommunikativ səciyyə daşdığını qeyd edir.¹ Əlbəttə ki, söz birləşmələri və cümlələri eyniləşdirmək doğru olmazdı. Çünki söz birləşmələri başqa, cümlə isə, başqa bir kateqoriyadır. Cümlənin əsasında mübtəda (subyekt) və xəbər (predikat) durur. Cümlədə nisbi bitmiş fikir ifadə olunursa, söz birləşmələrində belə fikir bitkinliyi olmur. Cümlə bir sözdən, iki sözdən, ya da çox sözdən ibarət ola bilər. Həlbuki söz birləşmələrində ən azı iki müstəqil mənaya malik olan söz olmalıdır. Odur ki, söz birləşmələri cümlədən sözlərin miqdarına görə fərqləndiyi kimi, keyfiyyətə də fərqlənir. Deməli, söz birləşmələri ilə cümlələr arasında olan əsas keyfiyyət fərqi fikrin bitib-bitməməsi ilə müəyyənləşir.

Söz birləşmələri, ümumiyyətlə, həm cümlədən xaricdə, həm də cümlənin daxilində öyrənilə bilər. Əsas məsələ odur ki, predikativ birləşmələrlə feili birləşmələri qarışdırmaq olmaz. Feili birləşmələrdə əsas aparıcı feillər olduğu halda, predikativ birləşmələrin xəbəri həm feil, həm də adlardan ibarət ola bilər. Məsələn: “Həsən şagirdidir”, “O gözəldir”, “Yolumuz oryadır” cümlələrindəki “şagirdidir, gözəldir, oryadır” - xəbərləri ismi, “Əli gəldi”, “Mahın bəstələdi” cümlələrindəki gəldi və bəstələdi sözləri feili xəbərlərdir. Bir sözlə, tərkibində xəbər olan bütün birləşmələr predikativ birləşmələrdir. Deməli, predikativ birləşmələrin olması üçün cümlənin xəbərinin tərkibində feilin olması vacib deyil.

Mürəkkəb cümlədən bəhs edərkən, Ə.Dəmirçizadə feili söz birləşmələrini iki yerə bölür: müstəqil subyektli olanları - budaq cümlə və müstəqil subyektli olmayanları - cümlənin mürəkkəb üzvü hesab etmişdir.²

Dissertasiyanın I fəslinin V yarımbölməsi «**Sərbəst və sabit söz birləşmələrinə dair**» adlanır. Söz birləşmələri bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir və bununla əlaqədar olaraq, onlar “sərbəst” və “sabit” birləşmələr adı altında iki qrupa ayrılır. Bunların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyəti və mövqeyi vardır. Sərbəst və sabit söz birləşmələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini, dildəki mövqeyini düzgün müəyyənləşdirmək söz birləşmələri probleminin həlli üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Sərbəst birləşmələr əsl qrammatik birləşmələr olub, söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin əsas və vahid obyektidir. Bu birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əsil mənalarından uzaqlaşmır və bu cəhətdən öz leksik müstəqilliyini saxlayırlar, onlar birləşmənin leksik-semantik deyil, leksik-qrammatik ünsürləri olur. Belə birləşmələri hissələrinə ayırmaq, təhlil etmək mümkün olur və bu təhlil onların ümumi ruhunu pozmur, birləşmənin

¹ Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s. 155

² Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı, Maarif, 1979, s. 36

əsas mənasına təsir etmir. Məsələn: *Orxan! İşdə barmağında gördüyün nişan Qanpoladdan bir yadigar mana...* (H.Cavid) cümləsində olan *barmağında gördüyün, gördüyün nişan, Qanpoladdan yadigar, mana yadigar* birləşmələri bu tipli söz birləşmələridir¹.

Sərbəst birləşmələr, əsasən, keçici xarakter daşıyır və müəyyən dövr üçün müəyyən nitq üçün yaranır və öz fəaliyyətini bitirir. Onlar sabit birləşmələrdən fərqli olaraq dildə hazır şəkildə, daşlaşmış şəkildə olur.

N.Vəliyeva yazır: “Sərbəst söz birləşmələrinin mənacə dəyişib sabit birləşmələrə çevrilməsini sözlərin (komponentlərin) semantikalarının itirilməsi ilə əlaqələndirib onların leksik mənalarının dəyişməsi, başqa mənalarda işlənərək yeni bir xüsusi söz birləşməsinin yaranması kimi baxmaq olmaz. Çünki həmin yeni mənada işlənən sabit birləşmələri, onun genetik ekvivalenti kimi, eyni formada səslənib başqa mənada işlədilən omonimi kimi, söz birləşməsi hesab etmək düzgün deyil. Ona görə ki, frazeoloji vahid bir məfhum, bir semantik mənə verir. O, sərbəst söz birləşməsi deyil, söz kimi, sərbəst dil vahididir”.²

Sabit birləşmələr bu mənada sərbəst birləşmələrdən fərqlənir. Bu birləşmələr belə sərbəstliyə malik deyil, keçici xarakter daşımır, dilin tarixi inkişafı prosesində yaranır və sabitləşir. Bu səbəbdən də dildə sabit birləşmələrdən hazır şəkildə istifadə olunur. Bu tip birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əvvəlki mənalarından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşır, onların mənaları birləşmənin ümumi mənası fonunda itir, hissedilməz olur. Nəticədə bu sözlər birləşmənin leksik-semantik ünsürlərinə çevrilmiş olur. Məsələn: “dabanına tüpürüb qaçmaq, dil boğaza qoymamaq, ürəyi ağzına gəlmək” və s.

Dissertasiyanın I fəslinin VI yarım bölməsi «**Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feili söz birləşmələrinin xüsusiyyətləri**» adlanır. Müasir ingilis dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi, feili birləşmələr geniş yayılmışdır. Məlum olduğu kimi, əsas tərəfi, yəni tabeedicilərin sözü feillərdən ibarət olan birləşmələrə feili birləşmələr deyilir. Feili söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində feillər əsas rol oynayır. Feil malik olduğu qrammatik mənalar və həmin mənalar zəmnində mövcud olan qrammatik kateqoriyalar, onların ifadə üsul vasitələri baxımından digər nitq hissələrindən fərqlənir. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feil şəxs, kəmiyyət, zaman, növ, tərz və forma kateqoriyalarına malikdir. Müasir ingilis dilində bu kateqori-

¹ Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri // Seçilmiş əsərləri. I cild, B., 2006, s. 154

² Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrinin tipoloji təhlili. Bakı, Avropa, 2008, s. 169

yalar bir halda sintetik üsulla, yəni şəkilçilər vasitəsilə, digər halda isə analitik üsulla, yəni köməkçi sözlər vasitəsilə ifadə edilir. Azərbaycan dilində isə bu kateqoriyalar yalnız sintetik yolla yarana bilər. Müasir ingilis dilində feilin zaman kateqoriyası keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasında sintetik üsulla, yəni “-ed” şəkilçisi ilə ifadə edilirsə, gələcək zamanı qeyri-müəyyən formasında həmin qrammatik mənə, yəni feilin zaman kateqoriyası analitik yolla – köməkçi feil vasitəsi ilə ifadə olunur, məsələn: “I worked. I shall work. He will work.” Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində bəzən feilə xas olan eyni bir qrammatik kateqoriyanın ifadəsində həm sintetik, həm də analitik vasitə müştərək iştirak edir, yəni bir qrammatik mənə həm şəkilçi, həm də köməkçi sözlə ifadə olunur. Buna feilin növ kateqoriyasını misal göstərmək olar, məsələn: “The guests were invited some days ago”. Bu cümlədə feilin məchul növü köməkçi “to be” feilinin keçmiş zaman forması “were” və “-ed” şəkilçisi vasitəsilə ifadə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, feilin növ kateqoriyası işin subyekt tərəfindən görüldüyünü və ya obyektin üzərində icra olunduğunu göstərir. Buna baxmayaraq alimlər növ kateqoriyasına müxtəlif təriflər vermişlər. V.S.Xaimoviç və İ.Roqovskayanın fikrinə görə, növ kateqoriyası iki cüt oppozisiyaların qarşılaşdırılan sözlərin sistemidir. Misal: “love – is loved, loving – being loved, to love – to be loved, has loved – has been loved” və s. Onlar qeyd edirlər ki, bu sistem hərəkətin ya subyekt tərəfindən icra edilən kimi, ya da obyekt tərəfindən həyata keçirilən kimi təqdim edildiyini göstərir.¹ İ.S.Barxudarov və D.A.Ştelling isə hesab edirlər ki, qrammatik növ kateqoriyası hərəkətin öz daşıyıcısına olan münasibətdə hərəkətin müxtəlif istiqamətlərini bildirir.² E.M.Qordon, İ.P.Krılovanın fikrinə görə, növ feilin formasıdır və bu forma cümlənin mübtədasının hərəkətin icraçısı, yaxud hərəkətin obyektini olduğunu göstərir.³ O.İ.Musayev qeyd edir ki, feilin növ kateqoriyası icra olunan hərəkətin obyektə və subyektə münasibətini bildirir.⁴

İngilis dilində ən geniş yayılan feili söz birləşmələrin növləri bunlardır: “feil-isim”, “isim-feil”, “feil-feil”, “feil-zərf”, “zərf-feil”.

¹ Хаймович Б.С., Роговская Б.И. Теоретическая грамматика английского языка, М., В. ш., 1967, с. 67

² Бархударов Л.С., Штеллинг Д.А. Грамматика английского языка, М., В.ш., 1973, с. 138

³ Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of Present – Day English, M., Higher School Publishing House, 2-nd edition, 1986, s. 85

⁴ Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Maarif, 1996, s. 280

“Feil-isim” tipli feili birləşmələrin birinci tərəfi məsdər, ikinci tərəfində isə isim durur, məsələn: *to build a house, to write an article*; ya da bu tipli feili birləşmələrin birinci tərəfi feili sifət, ikinci tərəfində isə isim durur, məsələn: *dancing girl, broken cup*; ya da bu tipli feili birləşmələrin birinci tərəfi cerund, ikinci tərəfində isə isim durur, məsələn: *looking for food, telling story*.

“İsim-feil” tipli feili birləşmələrin birinci tərəfi yiyəlik halında isim, ikinci tərəfində isə cerund, məsələn: *an elephant’s trumpeting, car’s roaring*.

“Feil-feil” tipli feili birləşmələrin birinci tərəfi məsdər, ikinci tərəfində isə cerund durur, məsələn: *begin asking, start thinking*.

“Feil-zərf” tipli feili birləşmələrin birinci tərəfi məsdər, ikinci tərəfində isə zərf durur, məsələn: *to run fast, to listen attentively*.

“Zərf-feil” tipli feili birləşmələrin birinci tərəfi zərf, ikinci tərəfində isə feili sifət, məsələn: *further developed, highly provided*.

Dissertasiyanın II fəslə **«İngilis və Azərbaycan dillərində feili birləşmələr və onların səciyyəvi xüsusiyyətləri»** adlanır. Dörd yarım bölmədən ibarət olan bu fəsildə ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında feili birləşmələr, onların səciyyəvi xüsusiyyətləri tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Bu fəslin I yarım bölməsi **«İngilis və Azərbaycan dillərində məsdər tərkibli feili birləşmələr»** adlanır. Bildiyimiz kimi, feili birləşmələrinin əmələ gəlməsində feilin təsriflənməyən formaları – məsdər, feili sifət və feili bağlama mühüm rol oynayır. Bu birləşmələr geniş yayılmaları, çox işlənmələri, zəngin mənə və forma variantları ilə söz birləşmələrinin növləri arasında xüsusi yer tutur.

Feili birləşmələrdə hərəkətlə onun aid olduğu, ya da ona aid olan müxtəlif anlayışlar arasındakı əlaqələr əks olunur. Buna görə də ümumi şəkildə götürdükdə feili birləşmələrin məzmununu proseslə onun aydınlaşdırıcıları arasındakı əlaqələr təşkil edir.

Müqayisə olunan hər iki dildə feilin təsriflənməyən formaları sayca eyni olsa da tərkibcə müxtəlifdir. Müasir ingilis dilində feilin üç təsriflənməyən forması var: məsdər (The Infinitive), cerund (The Gerund) və feili sifət (The Participle). İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində cerund adlanan nitq hissəsi yoxdur. İngilis dilində isə, dilimizdə geniş miqyasda işlədilən feili bağlama adlanan feil forması yoxdur.

Müasir ingilis dilindən bəhs edərkən dilçilər məsdərin bu dildə özünəməxsus yer tutan feilin şəxssiz formalarından biri olduğunu qeyd edirlər. İngilis dilində məsdərin əsas göztəricisi “to” ədatıdır. Bu ədat Azərbaycan

dilində məsdər əlaməti olan -maq, -mək şəkilçilərinə uyğun gəlir, məsələn: to read - oxumaq, to feel – hiss etmək, to play – oynamaq və s.

Müasir ingilis dilində məsdər əlaməti olan “to” ədatı ilə omonim olan “to” sözünü də vardır. Buna görə də qarşısında “to” işlənən sözlərin hamısını məsdər hesab etmək doğru deyil. Qarşısında “to” işlənmiş sözün məsdər olub-olmamasını müəyyənləşdirmək üçün hökmən “to”-dan sonra işlənən sözün leksik mənası nəzərə alınmalıdır. “To”-dan sonra gələn hərəkət bildirirsə, əsasən məsdər, əşya bildirirsə isim olur. Buna müvafiq olaraq, “to” birinci halda ədat, ikinci halda isə sözünü adlandırılır.¹ Məsələn: It is so glorious **to love** and to be loved. (Stone) (Məsdər). The attitude **to love** is different. (İsim).

Müasir İngilis dilində işlənən məsdər tarixən feil kökündən düzələn isimdir. Hazırda ingilis dilində məsdərin iki formasının (“to” və “to”-suz) mövcudluğu onunla izah olunur ki, onlar iki müxtəlif hal formasına malikdir. Qədim ingilis dilində məsdərin iki halı var idi: adlıq və yönlük. Məsələn, adlıq hal – ceasan, yönlük hal – ceasenne (to choose – “seçmək” mənasında), adlıq hal – libban, yönlük hal – libbenne (to live – “yaşamaq” mənasında), adlıq hal – spreca, yönlük hal – sprecaenne (to speak – “danışmaq” mənasında).

İkinci fəslin II yarım bölməsi isə «**Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feili sifət ilə düzələn feili birləşmələr**» adlanır. Müasir ingilis dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi feilin şəxssiz formaları ikili xassəyə malikdir: məsdər və cerundun feil və isim; feili sifətin isə feil və sifətə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Feili sifət feilin xüsusi forması olub, istər özünün leksik-semantik mənasına, istərsə də morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə feilin həm təsriflənən, həm də təsriflənməyən xüsusi formalarından (feili bağlama və məsdərdən) seçilir.²

Təsriflənən feillərdən fərqli olaraq təsriflənməyən feillərə xas olan zaman məfhumu nisbi xarakter daşıyır. Başqa sözlə desək, feilin şəxssiz formalarının zamanı hərəkətin indiyə, keçmiş və ya gələcəyə aid olduğunu deyil, onun zamanca feilin şəxslili forması ilə ifadə edilən hərəkətdən əvvəl və ya eyni vaxtda icra olunduğunu göstərir. Məsələn: “While *reading* the book I *made* some notes” cümləsində feilin şəxssiz formasına “reading” xas olan zaman göstərir ki, onun bildirdiyi hərəkət (oxuma hərəkəti), feilin şəxslili formasının “made” ifadə etdiyi hərəkətlə (qeydetmə hərəkəti ilə) eyni

¹ Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетания, М., В.ш., 2004, с. 173

² Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə, Sintaksis, Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1959, s. 364

vaxtda baş vermişdir. “*Having finished* her lessons, she *went home*” cümləsində isə feilin şəxssiz formasının “*having finished*” malik olduğu zaman göstərir ki, feilin şəxssiz formasının bildirdiyini hərəkət (dərslərin bitməsi hərəkəti), şəxslə formanın ifadə etdiyi hərəkətdən (evə getmə hərəkəti) əvvəl icra edilmişdir.

İngilis dilində feili sifətin sifətə malik xüsusiyyəti onun ismi təyin etməsidir.¹ Feili sifətin bu funksiyası Azərbaycan dilinin feili sifətinə uyğundur. Azərbaycan dilində də feili sifətlər bütün sifətlər kimi çox asanlıqla isimləşir və cümlənin müxtəlif üzvü vəzifəsində işlənir, məsələn: The boy *reading* a book didn't pay any attention to the teacher's words. – Kitab oxuyan oğlan müəllimin sözlərinə diqqət yetirmirdi. He showed his mother another vase broke. – O digər sınımış vazanı anasına göstərdi. “Of a *broken* heart, I was told”, said Oliver (Ch. Dickens). – “Sınımış ürək haqqında, mənə deyildi”, Oliver dedi.

İkinci fəslin III yarım bölməsi isə «**Cerundun səciyyəvi xüsusiyyətləri və cümlədə rolu**» adlanır. İngilis dilində “cerund” feilin şəxssiz formalarından biridir. Cerundun özünəməxsus morfoloji əlaməti yoxdur. Cerund Azərbaycan dilində olan məsdər kimi, ikili xarakterə malikdir. Onun həm feili, həm də ismi xüsusiyyətləri vardır. Azərbaycan dilində işlənən məsdərdən fərqli olaraq, cerund davamlılıq məna çalarlığına malikdir və ancaq ingilis dilinə xas bir nitq hissəsidir. Cerund nə german dil qrupuna daxil olan başqa dillərdə, nə də hind-Avropa dillərində bir nitq hissəsi kimi yoxdur. İngilis dilində cerund məsdərin sonuna (“to” ədatsız) “-ing” sonluğu əlavə etməklə əmələ gəlir. Öz şəkli əlamətlərinə görə, cerund feili sifətdən fərqlənir, feili sifət və məsdərin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlir. Cerundun ismi xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Cümlədə mübtədə, vasitəsiz tamamlıq və mürəkkəb ismi xəbərin ad hissəsi ola bilər. Məsələn: *Reading* is her favourite occupation. (mübtədə funksiyasında) Her greatest pleasure is *dancing*. (xəbərin ad hissəsi funksiyasında) He finished *writing the letter*. (tamamlıq funksiyasında)

2. Cerunddan əvvəl önlük işlədilə bilər. Bu zaman cerund cümlədə önlüklü tamamlıq, təyin və ya zərflilik vəzifəsində olur. Məsələn: I had the pleasure *of reading* in the newspaper of your success. (təyin funksiyasında) She insisted *on his leaving* the room at once. (önlüklü tamamlıq funksiyasında) *After finishing his work* he went to bed. (zaman zərfliyi funksiyasında)

¹ Бархударов Л.С., Штеллинг Д.А. Грамматика английского языка, М., В.ш., 1973, s. 279

3. İsim kimi yiyəlik halda olan isimlə və yiyəlik əvəzliyi ilə işlənə bilər. Məsələn: We objected to *the buyer's paying* only part of the invoice amount. Sorry for *my being late*.

Cerundun feili xüsusiyyətləri isə bunlardır: 1. Cerund vasitəsiz tamamlıq qəbul edə bilər. Məsələn: He remembers *writing that letter*. 2. Cümlədə cerund zərflə təyin oluna bilər. Məsələn: Most children like *reading aloud*. Her child burst out *crying bitterly*. 3. Cerundun öz zaman kateqoriyası var. 4. Təsirli feillərin cerundunun növ kateqoriyası var.

Müasir ingilis dilində cümlədə cerund müxtəlif sintaktik vəzifələrdə iştirak edə bilər. Qeyd edilməlidir ki, cümlədə cerunda təklikdə çox az təsadüf edilir. Cerund əksər halda birləşmə və ifadələrlə işlədilir. Bir qayda olaraq cerund mübtədə funksiyasında cümlənin əvvəlində işlədilir. Məsələn: *Avoiding* difficulties is not my method. (Snow). Lakin bəzi hallarda cümlənin mübtədəsi kimi, işlədilən cerund birləşməsi xəbərdən sonra gəlir. Bu zaman cümlə ya “it” əvəzedicisi ilə və ya “there is” ifadəsi ilə başlayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cerund “there is” ifadəsi ilə işlədildikdə həmişə “no” inkar əvəzliyindən istifadə edir, məsələn: It was *no good worrying*. (Galsworthy). There is *no accounting* for tastes. (proverb). When she took a thing into her head there was *no stopping* her. (Galswothy).

Cerund mübtədə funksiyasında yalnız təsdiq cümlələrində işlənir, sual cümlələrində əksinə olaraq rast gəlinmir. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, cerundun bu funksiyada işlənməsinə, əsasən, bədii dildə rast gəlinir, amma buda çox deyil.

Cerund mürəkkəb xəbərin bir hissəsi kimi, funksiyada, əsasən, iki cümlə növündə işlənir: 1) “what about, how about” birləşmələri ilə başlayan sual cümlələrində işlənir, məsələn: *What about going* to the cinema with me? *How about helping* me in the kitchen? 2) göstəriş, əmr bildirən əmr cümlələrində, məsələn: But *letting* her take care of herself. Sadalanan hər iki növ cümlələr danışıq dili üçün uyğundur. Mürəkkəb feili xəbərin bir hissəsi kimi, cerund leksik cəhətdən müstəqildir. 3) aşağıdakı feillərdən sonra: “to come, to go, to go out (round, around, about), to sit, to sit around, to stand, to lie, to disappear”, məsələn: I just couldn't stand being away from you any longer. (Stone). They came *rushing* into the bedroom and found you gone. (Seamus Omeara). Are they going out *dancing* tonight? They returned home *feeling* very proud of themselves for tracking that deer. (J.J.Robson).

İkinci fəslin VI yarım bölməsi isə «**Müasir Azərbaycan dilində feili bağlama tərkibləri**» adlanır. Azərbaycan dilində işlənən feili bağlamalar tarixən müxtəlif inkişaf prosesi keçmişdir.

Feili bağlama müxtəlif formalı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir. Məsələn: Bayağdan bəri gözlərini ondan çəkməyən Təhminə paltarını *soyunmadan* dənizin içinə girdi, su dizinə qalxanacan irəlilədi (Anar); Evlərinin tininə *burulmamış* maşını saxladı (Anar); Məlik onu itələyib keçdi, az qala *qaça-qaça* bu küçədən uzaqlaşdı (Anar); Gedək, - dedi və onlar küçəyə *çıxdıqda* hər ikisinin qoluna girdi (Anar); Təhminə ona yanaşdı və Zaur yenə də öz-özüyünə qeyd elədi ki, Muxtar *olmayanda* Təhminə həmişəki kimi “Zaurik” deyir (Anar). Nümunələrdən də görüldüyü kimi, feili bağlama şəkilçiləri dilimizdə müxtəlif mənə çalarları vardır.

Tarixən bəzi qrammatika kitablarında -ib, -ib, -ub, -üb şəkilçilər həm feili bağlama, həm də nəqli keçmiş zamanı ifadə edən forma əlaməti kimi göstərilmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə isə, bunlar artıq nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən daha çox feili bağlama forması kimi sabitləşmişdir.¹

Son dövr qrammatika kitablarında isə -ib⁴ şəkilçisi yenidən nəqli keçmiş zamanın şəkilçisi kimi tədqiq edilməyə başlanmışdır. Bəzi türkoqlar feili bağlamaları zamanlara görə təsrif etmişlər. Məsələn, A.M.Şerbak² -a / -əşkilçilərini gələcək zaman, N.K.Dmitriyev³ -ib, -ib, -ub, -üb şəkilçisini keçmiş zaman, -alı, -əli şəkilçilərini isə gələcək zaman şəkilçisi adlandırmışdır.

A.N.Kononov isə haqlı olaraq göstərmişdir ki, feili bağlamaları zamanlara görə təsnif etmək düzgün deyil və onların formaya görə təsnifi daha doğrudur. Çünki feili bağlamalar müstəqil surətdə heç bir zaman məzmununu ifadə edə bilmir. Onların zaman mənə çalarlığı müstəqil feillə qarşılaşdıqda müəyyənləşir, yəni feili bağlamanın zaman çaları müstəqil feilin zamanından asılı olduqda müəyyənləşir.⁴

M.Hüseynzadəyə görə feili bağlama şəkilçilərin sintaktik rolundan alınmış bir istilahdır. Alim qeyd edir ki, dilimizdə bir sıra şəkilçilər var ki, onlar ya bir sadə, ya da bir mürəkkəb cümlə daxilində iki işi bir-birinə bağlayır, yəni bir cümlədə iki iş icra edilir ki, onun biri sərbəst, digəri isə həmin sərbəst işə bağlı olur.⁵ Cümlə daxilində həmişə bağlı feil sərbəst feildən əvvəl işlənir və heç bir şəxs və zaman şəkilçisi qəbul etmir. Bunların şəxsi və zamanı özlərindən sonra gələn və cümlənin xəbəri olan əsas və sərbəst feildən asılı olur, məsələn: “mən gələndə sənədləri gətirərəm, sən gələndə sənədləri gətirmişdin, o gələndə sənədləri gətirəcəkdir”

¹ Müasir Azərbaycan dili. 3 ciddə, II c., Bakı, Elm, 1980, s. 380

² Щербак А.М. Грамматика старо-узбекского языка, М.-Л., 1968, s. 167

³ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. I c., Bakı, ADU, 1959, s. 75

⁴ Кононов А.Н. Грамматика узбекского литературного языка, М.-Л., 1960, s. 277

⁵ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1983, s. 244-245

kimi cümlələrdə “gələndə” feili bağlamasının şəxsi və zamanı özündən sonra gələn feilin şəxs və zamanından asılıdır. Hər üç misalda “gələndə” feili bağlaması yalnız xəbər olan sərbəst feillərin şəxs və zamanlarının tələbinə müvafiq şəxs və zaman bildirir. Misallara diqqət edək: Futbol adı *gələndə* kişinin gözü-başı qaynayır (Anar); Bildir Daşkəndə konfransa gedəndə yadımdadır nə oyunlardan çıxırdı.. (Anar); Yuxunun dolaşığı, qarmaqarışığı məntiqinə *dayanaraq* düşünürdü: hansı reyslə *uçub* gəlib bura, axı Moskvadan bura təyyarə həftədə bir uçur? (Anar). Nümunələrdən də görüldüyü kimi, feili bağlama cümlənin xəbərinə uyğun olaraq zaman mənası ifadə edir, yəni əgər cümlənin xəbəri keçmiş zamandırsa feili bağlama da həmin zamanda olur. Misallardan aydın olur ki, Azərbaycan dilində feili bağlamalar əsas feillərdən, yəni şəxs və zaman şəkilçisi qəbul edən və müstəqil nitq hissəsi kimi işlənən feillərdən əmələ gəlmiş və cümlədəki vəziyyətinə görə də əsas feillərdən asılıdır.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında feili söz birləşmələrinin struktur-semantik təhlili ilə bağlı aparılmış tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Söz birləşmələrinin tədqiqi, hər şeydən əvvəl, dilin qrammatik quruluşunun tədqiqi deməkdir. Söz birləşmələrinin tədqiqi dilin daxili inkişaf qanunlarını meydana çıxartmaq, onun milli orijinallığını müəyyən etmək deməkdir. Bu isə söz birləşməsi probleminin böyük nəzəri əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

2. Söz birləşməsi dil sistemində cümlə səviyyəsindən bir səviyyə aşağıda yerləşən sintaktik vahiddir. Söz birləşməsi, cümlədən fərqli olaraq, suprasegment ünsürlərdən məhrumdur və kommunikativ məqsəd daşımır. Söz birləşməsi yalnız cümləyə qoşulduqda, yəni cümlə üzvünün bir hissəsinə və ya bütöv cümləyə çevrildikdə müəyyən intonasiya və kommunikativ dəyər kəsb edir. Digər bir fərq ondan ibarətdir ki, cümlə bir ünsürdən təşkil oluna bildiyi halda, söz birləşməsi isə, həcminə görə iki vahiddən az ola bilməz.

3. Söz birləşmələrinin daxili strukturuna görə, təsnifatı daha münasib hesab olunur, çünki bu təsnifatda dildə mövcud olan söz birləşmələrinin, demək olar ki, hamısı əhatə olunur. Söz birləşmələrinin daxili strukturu deyəndə, onun komponentləri arasındakı sintaktik və kombinator əlaqələrin məcmusu başa düşülür.

4. Söz birləşməsinin sintaktik strukturu onun ifadə etdiyi semantik məzmunla sıx əlaqədədir. Hesab etmək olmaz ki, strukturu idarə edən, onu müəyyənləşdirən yalnız semantikadır, çünki eyni bir semantik məzmun müxtəlif sintaktik strukturlarla ifadə oluna bilər. Söz birləşməsində sözlərin

əlaqələnməsi əsasən onların həm semantikasını ilə, həm də kateqorial aidiyyəti ilə müəyyənləşdirilir. Söz birləşməsində komponentlərdən birinin semantik məzmununu birləşmədə iştirak edəcək digər vahidlərin həm semantik, həm də qrammatik xüsusiyyətlərinin əvvəlcədən müəyyənləşdirə bilər.

5. Söz birləşməsi leksikologiya, leksikoqrafiya, söz yaradıcılığı və frazeologiya ilə bağlıdır. Sözlər söz birləşmələrində konkret məna alır, öz növbəsində söz birləşmələrinin forma və mənasını onu əmələ gətirən sözlərin leksik mənasından asılı olur. Burada leksik mənanın qrammatik mənaya çevrilməsi prosesi gedir, daha doğrusu, leksik məna ilə qrammatik məna birləşir. Söz birləşməsi söz yaradıcılığında fəal iştirak edir və bir sıra yeni söz və ifadələr üçün baza yaradır. Frazoloji birləşmələrin formaları söz birləşmələrinin modellərinə əsaslanır və o əsasda yaranır. Frazoloji birləşmələr ilk inkişaf mərhələsini söz birləşmələrindən alır və daima ondan qidalanır.

6. Məlumdur ki, feil çoxkateqoriyalı və zəngin bir nitq hissəsidir. Feildə mövcud olan leksik-semantik mənalara, şübhəsiz ki, bu birləşmələrdə də özünü göstərir. Feilə məxsus çoxcəhətli semantika (hərəkət, nitq, iş, təfəkkür və s.) birləşmələrdə intişar edir. Bu məna növləri göstərir ki, feillər insan fəaliyyətinin müxtəlif cəhətlərini ifadə edir və onlar çox müxtəlif cəhətlərdən də izah edilir. Tədqiqatda bu fakta söykənərək, feili birləşmələrin ikinci tərəflərinin izah olunma əhatəsinin çox geniş olması da göstərilmişdir.

7. İngilis dilində feili birləşmələrin, bir kateqoriya kimi, reallaşmasında dilin morfoloji və sintaktik səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri eksplisit şəkildə əks olunur. Feili birləşmələrin Azərbaycan dilində verbal xüsusiyyətlərində inkarlıq, təsirlilik-təsirsizlik, növ, ingilis dilində isə növ, tərz, zaman kateqoriyaları mühafizə olunur. Feili birləşmələr verbal ünsiyyətdə elə bir əhəmiyyətə malikdir ki, onların verbal xüsusiyyətləri həmişə nominativ xüsusiyyətlərdən üstün olmalıdır. Bu ondan irəli gəlir ki, birləşmələrdə feil hərəkətin dinamikliyini, onun mənbəyini və nəticəsini əks etdirir və verbal ünsiyyətdə aparıcı rol oynayır.

8. Azərbaycan dilində inkarlıq özünü leksik, morfoloji və sintaktik sahədə göstərdiyi halda, ingilis dilində inkarlığı əmələ gətirən belə vasitələr yoxdur. Azərbaycan dilində feili birləşmələrin leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini üzə çıxaran təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası ingilis dilində əsas götürülmür.

9. Müqayisə olunan hər iki dildə növ kateqoriyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Feili birləşmələrin tərz kateqoriyası ingilis dilinə xas olan kateqoriyadır. Hər iki dildə feili birləşmələr spesifik feili xüsusiyyətlərə ma-

likdir, ingilis dilində olan feili birləşmə tərkibləri Azərbaycan dilinə, əsasən, budaq cümlə kimi təqdim olunur.

10. İngilis və Azərbaycan dillərində feili birləşmələrin nominativ funksiyaları verbal xüsusiyyətlərinə nisbətən məhduddur və bu həmin kateqoriyanın tarixi ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilində feili birləşmələrin nominativ xüsusiyyətləri həm morfoloji, həm də sintaktik səviyyədə, ingilis dilində isə yalnız sintaktik səviyyədə reallaşır. Feili birləşmələrin hamısı üçün olan müştərək cəhətlər bunlardır: birləşmənin tərəfləri arasında tabelilik əlaqələri, tərəflərin feili bağlama ilə, feili sifətlə, məsdərlə ifadəsi, komponentlərin birlikdə ifadə etdiyi semantik cəhətlər birləşmələrin cümlə üzvü kimi pozisiyası və s.

11. Tədqiqat göstərir ki, feili birləşmələrin özünəməxsus quruluş modelləri vardır. Belə ki, “ad+feil” tipli feili birləşmələr feili birləşmələrin digər növlərinə nisbətən məhsuldar olub, intensiv işlənmə imkanlarına malikdir. Məsələn, “feil+feil” tipli birləşmələr isə nisbətən kütləsi az olub qeyri-məhsuldar xarakter daşıyır. Adlarla feillərdən əmələ gələn feili birləşmələrin birinci tərəfləri ya substantiv xüsusiyyətli sözlərdən, ya da həmin birləşmədə müvəqqəti də olsa, substantivləşən sözlərdən ibarət olur.

12. Müqayisə olunan dillərdə feili birləşmələrin oxşar cəhətləri fərqli xüsusiyyətlərdən kəmiyyət və əhəmiyyət etibarilə daha üstündür və bu da lingvistik universalıyaların müəyyənləşdirilməsinə kömək edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin şəxssiz formalarının oxşar və fərqli xüsusiyyətləri. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Filologiya məsələləri jurnalı № 8, Bakı, 2009, s. 289-297

2. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibi fellər əsasında yaranan feili söz birləşmələri. Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı № 4, Bakı, 2009, s. 12-15

3. Müasir ingilis dilində məsdərli feili birləşmələr. Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi nəzəri jurnalı №5, Bakı, 2009, s. 52-56

4. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feili söz birləşmələrinin struktur-semantik xüsusiyyətləri – BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi № 1, Bakı, 2010, s. 8-14

5. Müasir ingilis dilində məsdərli feili birləşmələrin cümlədə rolu. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dillər Universiteti,

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə Ali Məktəbimizə Universitet Statusu Verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş Xarici Dillər Tədrisinin Aktual Problemləri III Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 2010, 15-17 aprel, s. 264-268

6. İngilis dili frazeologizmlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dillər Universiteti, Mədəniyyətlərarası Dialoq: Linqvistik, Pedaqoji və Ədəbi Aspektlər Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. Bakı, 2010, 25-27 noyabr, s. 259-260

7. Глагольные словосочетания с деепричастием в современном азербайджанском языке. Ученые Записки Таврического Национального Университета им. В.И. Вернадского, Научный журнал, Симферополь, 2012, Том 25 (64), № 3, ч. 1, стр. 267-271

8. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feilin növ kateqoriyasının tipoloji təhlili Milli Aviasiya Akademiyası, Elmi Məcmuələr № 2 Bakı , 2014, s. 61-64

Зейнаб Надир кызы Абдуллаева

**Структурно-семантический анализ глагольных
словосочетаний в разносистемных языках
(на материале современного азербайджанского и английского
языков)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация, посвящённая структурно-семантическому анализу глагольных словосочетаний современного азербайджанского и английского языков состоит из введения, двух глав, выводов и списка использованной литературы.

I глава называется «Структурно-семантические особенности глагольных словосочетаний в Азербайджанском и английском языках».

I глава состоит из шести полуглав. В этой главе анализируется история исследования словосочетаний, понятие словосочетания в современном языкознании, простые и сложные словосочетания и их особенности, глагольные и другие словосочетания, свободные и несвободные, связанные словосочетания, характерные особенности глагольных словосочетаний в английском и Азербайджанском языках.

II глава называется глагольные словосочетания в Азербайджанском и английском языках и их характерные особенности.

II глава состоит из четырех полуглав: глагольные словосочетания с неопределенной формой в английском и Азербайджанском языках, глагольные словосочетания с причастием в Азербайджанском и русском языках, характерные особенности и роль герундий в предложении, деепричастия в Азербайджанском языке.

Все перечисленные темы всесторонние анализировались в диссертации.

В конце диссертации даны выводы, полученные во время исследования.

**Structural-semantic analysis of verbal word combinations in
different system languages**
(On the material of modern Azerbaijan and English languages)

SUMMARY

Devoted to the structural and semantic analysis of the verbal word combinations of modern Azerbaijan and English. The thesis consists of an introduction, two chapters, conclusions and a list of used literature.

The first chapter is called «Structural-semantic features of verbal word combinations in Azerbaijani and English languages».

The first chapter consists of six sub-chapters. This chapter analyzes the investigation history of the word combinations, the notion of word combination in modern linguistics, simple and complex word combinations and their features, verbal and other word combinations, free and not free, related word combinations, characteristic features of verbal word combinations in English and Azerbaijani languages.

The second chapter is called «The verbal word combinations in the Azerbaijani and English languages and their characteristic features».

The second chapter consists of four sub-chapters: verbal word combinations with an indefinite form in English and Azerbaijani, verb word combinations with participle in Azerbaijani and Russian languages, characteristic features and role of gerund in sentences, gerund in the Azerbaijani language.

All of the above topics were analyzed in details in the thesis.

The conclusions, obtained during the investigation, are given at the end of the thesis.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

На правах рукописи

ЗЕЙНАБ НАДИР кызы АБДУЛЛАЕВА

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
ГЛАГОЛЬНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В
РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ**

**(на материале современного азербайджанского и
английского языков)**

5704.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2017